

A „TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSTÓL” AZ ÁTMENET STRATÉGIÁJÁIG

*Tanulmányok
Kornai Jánosnak*

Szerkesztette: Gács János és Köllő János

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest, 1998

A KÖTET SZERZŐI

daságban 197
 ág központi
 215
 eció
 236

beralizálni:
 261
 és 277

..... 297
 319
 333
 ség között 351

tási reform
 367
 385
 397
 tópiacon 412

lás

stván,

ói

3

Balassa Ákos	Magyar Nemzeti Bank
Barát Mária	Miniszterelnöki Hivatal
Bauer Tamás	MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Frankfurti Egyetem és Országgyűlés
Bod Péter Ákos	Veszprémi Egyetem
Chikán Attila	Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Cooper, Richard N.	Harvard Egyetem
Csontos László (†1997)	Közép-Európai Egyetem
Farkas Katalin (†1988)	MTA Közgazdaságtudományi Egyetem
Gábor R. István	Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Gács János	IIASA és Kopint-Datorg Rt.
Hárs Ágnes	Külgazdaság
Hetényi István	Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem és Pénzügyminisztérium
Kapitány Zsuzsa	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Kende Péter	1956-os Intézet
Király Júlia	Nemzetközi Bankárképző
Köllő János	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Kőnig Éva	Népjóléti Minisztérium
Kovács Álmos	Magyar Nemzeti Bank
Lackó Mária	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Laki Mihály	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
László Géza	Matáv
Martos Béla	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Mihályi Péter	Pénzügyminisztérium és Közép-Európai Egyetem
Pete Péter	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Rimler Judit	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Simonovits András	MTA Közgazdaságtudományi Intézet

ELŐSZÓ

Kötetünk tiszteletadás Kornai Jánosnak, a kiemelkedő közgazdász tudósnak, hetvenedik születésnapján. Szerzői hosszabb-rövidebb ideig közvetlen munkakapcsolatban álltak vele: tanítványai, szerzőtársai voltak, intézeti csoportjában dolgoztak, vendégei lehettek a Collegium Budapestben, részt vettek kutatásaiban, rendszeres konzultációs partnerei voltak.

Tardos Márton bevezető tanulmánya elemző méltatás a pályatárs és barát munkásságáról.

A kötet gerincét (I–VII. fejezet) tudományos írások alkotják. A közölt tanulmányok, kevés kivétellel, e kötetben jelennek meg először. Legtöbbjük közvetlenül kapcsolódik egy-egy Kornai által elemzett témakörhöz, nem egyszer visszanyúl fontos megállapításaihoz, tételeihez. A kötet összetétele természetesen nem tükrözheti Kornai több mint négy évtizeden átívelő munkásságának belső arányait. Viszonylag kevés írás foglalkozik módszertani kérdésekkel, a szocialista gazdasággal és a hiány problémakörével, s nagyobb hangsúlyt kap az átmenet és a kialakulóban lévő piacgazdaság elemzése: az állami elosztás továbbélése, a privatizált vagyon sorsa, a monetáris politika hatékonysága, a rejtett gazdaság terjedelme, az állam és polgár újfajta viszonya.

A rendszerváltást megelőzően Kornai politikai meggyőződését követve elzárkózott mindenféle gazdaságpolitikai tanácsadástól, a tudomány berkein kívüli közszerepléstől. Ezzel szemben a demokratikus fordulat első pillanataitól kezdve rendszeresen publikál gazdaságpolitikai tárgyú írásokat, részt vesz tanácsadó testületekben, gyakran ad interjút rádióknak, tévének, újságoknak. Munkásságának közvetlen és közvetett gazdaságpolitikai hatását eddig kevesen vizsgálták. A kötet VIII. fejezete erre igyekszik fényt deríteni: a magyar gazdaságpolitikában cselekvően részt vevő szakemberek fogalmazzák meg, hogy az elmúlt évtizedekben milyen úton és milyen formában jutottak el a döntéshozókhoz Kornai tanai, s mi ma a véleményük az átmenet stratégiájának Kornai által is vizsgált problémáiról.

A kötet utolsó, IX. fejezete Kornai magyar és angol nyelvű műveinek bibliográfiáját közli.

Egyetemi oktatóktól és kutatóktól parlamenti képviselőkhöz, banki és kormánytisztviselőkhöz terjed a kötetben megszólalók köre, mégsem tekinthető akár csak közel teljesnek

sem, ahhoz a szélesebb értelmiségi körhöz képest, melyet megérintett Kornai János munkássága. Nem csak azért hiányos a lista, mert a lehetséges szerzők egy része végül is nem tudott időt szakítani a tanulmányírára. További sokszáz oldal is kevés lenne a szélesebb körbe tartozó filozófusok, szociológusok, történészek vagy pszichológusok megszólaltatására, és még egy ilyen vaskos kötet sem érzékeltethetné azt a hatást, amit Kornai - a köznyelvbe átkerült szemléletes fogalmaival, közkinccsé vált tételeivel - a gondolkodó nagyközönségre gyakorolt.

A mestert köszöntő tanítványok és kollégák ezúttal - a meglepetés ürügyén - elkerülték Kornai bíráló megjegyzéseit. János most nem mutathatott rá a logikai hibákra, nem hívhatta fel a figyelmet a normatív és leíró szemlélet elválasztásának, az elméleti megalapozottságnak és az empirikus bizonyításnak a fontosságára - a tudomány művelésének olyan szabályaira, melyekhez példamutatóan ragaszkodott olyan időkben is, amikor ebben kevés társa akadt. Reméljük, ez a sokszínű kötet őriz valamennyit a tőle kapott értékekből, s az olvasó haszonnal, az ünnepelt örömmel forgatja majd.

A szerkesztők

KORNAI JÁNOS 70 ÉVES

Tardos Márton

Kornai János a nemzetközi akadémiai és egyetemi világ méltán legismertebb és leginkább becsült magyar közgazdásza, akinek könyveit számtalan nyelvre lefordították. Nem véletlenül szerepel már több évtizede a Nobel-díj jelöltjei között, és az sem tekinthető a szerencse játékának, hogy a világ egyik talán legismertebb egyetemének, az amerikai Harvard Universitynek a professzora, ahol már hosszú évek óta munkaidejének felében tanít és kutat. Eközben figyelmét továbbra is a magyar, illetve az ún. szocialista országok gazdaságára, majd a posztoszocialista országok átmenetére összpontosítja. Kornai egész munkássága a magyar gazdasághoz kötődik. A társadalomtudománnyal foglalkozó idősebb magyar nemzedék hasonló nagyjai Magyarországtól elszakadva váltak világhírűvé (Scitovszky Tibor, Balogh Tamás, Káldor Miklós, Fellner Vilmos, Francis Bator, George Katona stb.). Kornai korosztályának világhírűvé vált közgazdász képviselőire is jellemző a Magyarországtól való elszakadás, például Balassa Bélára és a Nobel-díjas Harsányi Jánosra; bár ők életüknek bizonyos időszakában a magyar társadalommal és gazdasággal foglalkoztak, nemzetközi híru tudóssá nem a hazai problémákkal foglalkozó vizsgálataik eredményeként váltak.

1. KORNAI JÁNOS MUNKÁSSÁGA

Munkássága áttekintése előtt engedtessek meg néhány személyesebb megjegyzés. Gyermekkorunk óta ismerjük egymást. Évtizedeken át egyetértettünk és vitatkoztunk azonos ügy szolgálatában. S ha most az immár több mint négy évtizedes, annyi sikert és elismerést kivívott munkásságának rövid áttekintésekor kitérek egyik-másik vitánkra is, az megfelel tradicionális barátságunk szellemének, és jele annak a hatásnak, amit pályatársaira gyakorolt a dolgok újragondolásának kényszerével.

Kornai a II. világháború utáni rövid útkeresési időszakot leszámítva - 1954 második felétől - szigorúan közgazdasági kérdésekkel foglalkozott, és fő kutatási területe az ún. „létező szocializmus” volt. Legtöbb művében a működő rendszer ideológiai és aktuálpolitikai befolyástól mentes leírására koncentrált.

A munkák mindegyike rendkívüli problémaérzékenységének a terméke. Szüntelenül odafigyelt a gazdaság működésének valóságos (a dogmáknak és politikai propagandának ellentmondó) jelenségeire, így például a leghatékonyabbnak feltételezett tervutasításos rendszer pazarló voltára, a gazdaság minden területét jellemző hiányokra. A jelenségek mögött aztán elkezdte az okokat, összefüggéseket keresni, a megértés igényével. Így jutott el a szocialista gazdasági rendszer lényegi jellemzőinek egyre mélyebb és átfogóbb megértéséhez, de ahhoz is, hogy a korszak uralkodó közgazdasági elmélete, az általános egyensúlyelmélet sem rendelkezik kellő magyarázóképeséggel a reális gazdaságot illetően.

Az aprólékos gonddal és szigorú logikával felépített bizonyításokat rendkívül didaktikusan és remekül megalkotott fogalmakkal volt képes az érdeklődők legszélesebb köre számára is világossá tenni; nem véletlen, hogy a „puha költségvetési korlát”, a „paternalista állam”, a „koraszülött jóléti állam” és számtalan más általa alkotott kifejezés a közbeszéd részévé válik.

Már első műve, „A gazdasági vezetés túlzott központosítása – kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján” (KJK, Budapest, 1957) kiemelkedő teljesítmény, melyben világosan tükröződik problémaérzékenysége. A munka fő erénye, hogy odafigyelt a valóság jelenségeire, és az empirikus ismereteket szembesítette a mögöttük meghúzódó erők törekvéseivel. E munka alapján nyeri el Kornai János 1956-ban a közgazdasági tudományok kandidátusa címet a Magyar Tudományos Akadémiától anélkül, hogy ez előtt megszerezte volna a közgazdasági egyetemi végzettséget. (Nyilvánvaló volt azonban, hogy az akkori egyetemi tudás helyett a közgazdaságtan igazi megtanulását választotta, mindannak alapos ismeretét, amit az elmélet addig alkotott, mára pedig – lépést tartva a közgazdaság újabb eredményeivel – egyike a tudomány legáltalánosabb közgazdasági műveltséggel rendelkező művelőinek.)

A „Túlzott központosítás”-t méltán tekinthetjük az akkor csupán néhány éves magyar tervgazdálkodás egyik első érdemi bírálatának, a sztálini diktatúra nagy nyomása alól felismelő magyar társadalom első reformhulláma által teremtett egyik legjelentősebb szellemi eredményének.

Ez a kezdet határozta meg további alkotói tevékenységének fő irányát. A kutatómunka következő jelentős állomásai: az „Erőltetett vagy harmonikus növekedés” (KJK, Budapest, 1972), „A hiány” (KJK, Budapest, 1980), majd „A szocialista rendszer” (Heti Világgazdasági Kiadó Rt., Budapest, 1993). E négy alapvető könyvet tekintem Kornai alkotói munkája fő vonalának.

A másik vonal ugyancsak empirikus tapasztalatok által ihletett, de a problémák megoldásához az elmélet felől közelítő munkásság. Ennek legfőbb terméke az „Anti-Equilibrium” (KJK, Budapest, 1971), amelyben a közgazdaság-elmélet valamennyi irányzatát és azok közös kiindulópontjait, s ezen belül az általános egyensúlyelméletet is a továbbfejlesztés igényével teszi bírálat tárgyává.

A munkásság harmadik vonalát a kor egyik jelentős tudományos irányzata – a matematikai modellezés – inspirálta és annak reménye, hogy nagy modellek optimális eredményét a gazdaságirányítás gyakorlatában fel lehet használni („A gazdasági szerkezet matematikai tervezése”, KJK, Budapest, 1965). A hazai tervezési gyakorlat matematikai megalapozását Kornai *O. Lange* (1959) nyomán praxeológiai alkotásnak nevezi. A könyv

célja a központi kormányzat döntési mechanizmusának javítása a gazdasági tevékenységi célok, korlátok, valamint a ráfordítás és eredmény együttes mérlegelése alapján. A munka magában foglalja a Lipták Tamással közösen kialakított játékelméleti modellt is. E munkát az akkor hasonló vizsgálatokkal foglalkozó tudósok, Dorfmann, Samuelson és Solow [alapvető művük *Dorfmann, R.-Samuelson, P.-Solow, P.* (1958)], és a lineáris és nem lineáris programozási módszerek nemzetközi alkalmazói nagy elismeréssel fogadták. Kornai János e munkáját Magyarországon a központi tervezést megújítani szándékozók a szocialista gazdálkodás minőségi fejlesztése szempontjából tekintették alapvető alkotásnak [Sík (1966)], függetlenül a szerző egyértelműen kifejtett véleményétől.

Munkásságának negyedik vonala - talán kitérője - a szovjet hatalom összeomlása után („A szocialista rendszer” című művének publikálása előtt) kezdődik: az általa transzformációs visszaesésnek nevezett posztkommunista átalakulás gazdaságpolitikai gyakorlatának elemzése. Szakítva a korábbi önkorlátozással, ekkor arra vállalkozik, hogy véleményével közvetlenül befolyásolja a gazdaságpolitikát. Ez a folyamat az „Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében” (HVG Kiadó, Budapest, 1989) megírásával kezdődik és számos tanulmánnyal, újságcikkkel és interjúval folytatódik. Ez utóbbiak jelentős része később két gyűjteményes kötetben „Útkeresés” (Századvég Kiadó, Budapest, 1993) és „Vergődés és remény” (KJK, Budapest, 1996) címen is napvilágot lát.

Nézzük most már közelebbről a szocializmusról és posztszocializmusról írt munkákat (a munkásság első és negyedik vonalát) és az egyensúlyelméletéről alkotott gondolatokat (második vonal).

2. A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS ELEMZÉSE

Kornai János vitathatatlanul „A gazdasági vezetés túlzott központosítása” című első tudományos munkájával robbant be a magyar és nemzetközi közgazdaságtudomány életébe. E munka jelentőségét és úttörő jellegét egy negatív állítással lehet talán legjobban megvilágítani: e tanulmány a diktatúra képviselőinek gyakorlatától eltérően úgy szól az ún. létező szocializmusról, hogy egyáltalán nem hivatkozik a szocializmus marxi modelljére. Nem tesz említést sem Marxról és a szocializmus elméletéről, sem arról, hogy a diktatúra vezető képviselői hogyan magyarázzák gyakorlatuk és a marxi elméleti modell eltéréseit. Nem esik tehát szó arról a lényegbevágó marxi gondolatról, hogy a termelőszökök államosítása milyen módon teremt kiindulópontot a marxi követelmények szerint a piacgazdaság, azaz a kapitalizmus eredményeit meghaladó társadalom kialakítására. Nem esik szó azonban ennek ellenkezőjéről sem, azaz arról, hogy a létező szocialista gazdaság működésképtelen lenne. Kornai létezőszocializmus-bírálatát nem társul közvetlenül *Mises* (1920) és *Hayek* (1935) gondolataihoz, akik szerint nem működhet egy gazdaság profitorientált elkülönült árutermelők, a hasznosság maximalizálására törekvő fogyasztók, és az általuk kialakított piaci verseny révén meghatározott árak nélkül.

Kornai elfogadja a 30-as évek óta létező - Sztálin nevéhez kapcsolódó - központi tervutasításos rendszert olyannak, amilyen, azaz nap mint nap változó, jelentős nemzeti különbségeket is felmutató gazdasági struktúrának. Feltárja viszont a gazdálkodás alapvető gyakorlati problémáit: az alacsony hatékonyságot, az erőforrás-pazarlást és a konkrét

fogyasztói igények figyelmen kívül hagyását. Kornai ezt a gyöngye hatékonyságú rendszert – konkrétan a magyar gyakorlatot – bírálva függetlenítette magát a rendszert teremtők és rendszert menedzselők ideológiájától, továbbá a rendszert ideológiai alapoktól elítélők véleményétől.

Kornai tehát nem azt kérdezi, hogy az államosítás után, a létező szocializmusban, miért ért nem hálnak el a marxi prófécia szellemében az ármechanizmusok, miért van szükség a marxi előrejelzéssel ellentétesen az árakhoz rendelt ösztönzőrendszerek állandó erősítésére. A tanulmány a mindennapok tapasztalatából kiindulva a bajok gyökerét a túlzott centralizációban véli felismerni azt állítva, hogy „... a túlzott centralizáció: összefüggő egységes mechanizmus, amelynek megvan a maga belső logikája, számos sajátos belső tendenciája, törvényszerűsége”.

Ez „a zárt, logikus képződmény” azonban „mély ellentmondásokat rejt magában:

- Ellentmondás van a között, hogy ennek a mechanizmusnak alapvető törekvése, belső tendenciája: mindent utasításokkal szabályozni – s ugyanakkor vannak a gazdálkodásnak olyan elemei, olyan folyamatai, amelyeket lehetetlen vagy rendkívül nehéz utasításokkal szabályozni.

- Ellentmondás van a között, hogy ennek a mechanizmusnak alapvető törekvése, belső tendenciája mindent a központban eldönteni – s ugyanakkor a központból lehetetlen minden részletkérdést helyesen meglátni. S minél fejlettebbé, hatalmasabbá válnak a termelőerők, annál bonyolultabbak lesznek, tehát annál kevésbé lehetséges a részleteket a központból szabályozni.” („Túlzott központosítás” 185–186. oldalak.)

Ezzel egyidejűleg lényegi bírálatot mond a leírt rendszer „harmonikusabbá tételére irányuló erőfeszítésekről is.

„Az egyik áramlat úgy akar küzdeni az említett ellentmondásokkal szemben” – írja – „hogy fellép a centralizáció túlzásai, az utasítások túltengése ellen, s küzd a helyi szervek nagyobb önállóságáért.

A másik áramlat azáltal kívánja leküzdeni ennek a mechanizmusnak a belső ellentmondásait, hogy még teljesebbé akarja tenni a centralizációt, még inkább fokozni szerepét az utasítások szerepét, hatókörét.” (Uo. 186. o.)

Csak hogy „... az utasítások részletességének növelése nem járható, hiszen ennek a belső ellentmondásnak az előfeltétele, hogy a tervek és azok megvalósítása pontosan történjen, amire a valóság élet realitása nem kínál lehetőséget, hiszen a részletesebb programot és anyagellátási tervet is újra és újra felborítja az élet; a „megalapozottabb” önköltségi tervről is gyakran kiderül, hogy hallatlanul laza vagy túl feszes stb.” (Uo. 186. o.)

Kornai elveti a sokak által kínált másik megoldást is. A döntéseket és a döntések végrehajtását véleménye szerint nem lehet „... csak a vállalatokra bízni.”... „A vállalatok nagyobb önállósága nem csodaszer...” (Uo. 192. o.) „Ameddig nincsenek olyan... reális gazdasági erők, amelyek a vállalat törekvéseit helyes mederbe terelik anélkül, hogy a központi szerveknek az utasítás eszközével kellene beavatkozniuk..., addig az utasításról való lemondás... károkat okozhat.” (Uo. 193. o.)

Nem tekinthető ennek alapján véletlennek, hogy 1957-ben az 1956. évi magyar forradalom leverését követően még a közgazdasági kutatásokat általában pártoló MSZMP KB tag *Friss István* is úgy nyilatkozik, hogy Kornai János álláspontját nem lehet a szocializ-

mus javítására tett konstruktív kísérletnek minősíteni, mivel Kornai nem tartja a hibákat kijavíthatónak az egész rendszer fő jellemzőjének fenntartása esetén. [Friss (1957)]

A szovjet dominancia Magyarországon való újbóli megerősödése után Kornai János évekig távol tartotta magát a magyar gazdaságirányítás közvetlen kutatásától. Erre az 1956-os forradalmat követő első néhány évben a hatalom vele kapcsolatos magatartása kényszerítette. Később, amikor már módja lett volna reformer szerepben is megjelenni, azért korlátozta önmagát e téren, mert véleménye szerint a „létező szocializmus” hatalmi struktúrája elzárta az utat a gazdasági rendszer sikeres átalakítása elől. Az 1968-as gazdasági reform idején is úgy vélte, hogy a rendszer alapelemeiben levő hibák olyan súlyosak, hogy a politikai rendszert érintő gyökeres változások nélkül csupán jelentéktelen előrehaladásra kínálkozik lehetőség, ha egyáltalán kínálkozik.

A fentiek következménye, hogy 1956-tól a hetvenes évek közepéig érdeklődésének centruma a magyar gazdaság kérdéseiről a matematikai tervezés és az általános egyensúlyelmélet felé tolódott el. A reformok korlátozott lehetőségének gondolata még 1980-ban, illetve 1992-ben megjelent jelentős műveiben (A hiány, A szocialista rendszer) is erőteljesen tükröződik. Ennek következménye, hogy 1989-ig saját elemző szerepét a jelenségek leírására igyekszik korlátozni és tartózkodik a közvetlen állásfoglalásoktól a gazdaságpolitika aktuális kérdéseiben.

Kornai a Szovjetunió bukása után is kerüli, hogy a szocializmus széles és sokrétű eszmeköréről állást foglaljon. Úgy véli, hogy ennek a problémának módszeres tárgyalása nem tartozik „A szocialista rendszer – Kritikai politikai gazdaságtan” című könyvének témakörébe. Ő csupán a szocialista jelzöt használó létező társadalmi képződmények működését kívánja módszeresen elemezni.

A szocializmusról alkotott véleményét a fenti művében röviden és találóan a következőkben foglalja össze: „A sztálinista klasszikus szocializmus elnyomó és alacsony hatékonyságú, de koherens rendszert alkot. Amikor azonban elkezd reformálni önmagát, e koherencia fellazul, belső ellentmondásai kiéleződnek. A reform, noha sok kedvező változást hoz, végső soron kudarcra van ítélve: a szocialista rendszer nem képes olyan belső megújulásra, amely tartósan életképessé tenné. Ezért előbb-utóbb sor kerül valóban forradalmi jellegű változásokra, amelyek felszámolják a szocialista rendszert, és átvezetik a társadalmat a kapitalista piacgazdaságba.” („A szocialista rendszer” 29. o.)

Érdemes felhívni a figyelmet az e könyvben kifejtett azon igen fontos megállapítására, hogy a szovjet és közép-kelet-európai központi tervirányítási gyakorlat vizsgálatának tapasztalata szerint nem a marxista ideológia követelményeiből, a társadalmi rendet meghatározó tulajdonviszonyokból kell levezetni a „létező szocializmusban” működő sajátos koordinációs mechanizmust, hanem a kommunista pártok által kialakított politikai struktúrából, a sajátos párthatalmi monopóliumból. A marxista ideológia szerint ugyanis a proletárdiktatúra első és legfontosabb tétével, az államosítással elkezdődik az állam elhalása. Az ember ember által való kizsákmányolásnak véget vet a kommunista párt hatalomrajutása, és helyébe az ember dolgok feletti uralma lép. Ha ez az ideológiai követelmény egybeesne a realitásokkal, akkor azt kellene tapasztalnunk, hogy a „létező szocializmus” 70, illetve 50 éves működése legalább tendenciaszerűen igazolta volna ezt az állítást. A valóságban, a „létező szocializmus” országaiban a működő koordinációs mecha-

nizmusra – Kornai János megállapításai szerint – a vállalatok és a fogyasztók közötti horizontális kapcsolatok háttérbe szorulása és a vertikális bürokratikus kontroll (főlé- és alárendeltség) korábban nem tapasztalt túlsúlya válik jellemzővé. A koordinációs mechanizmust meghatározó hatalmi viszonyok tükröződését a Kornai által leírt jelenségekben – a tervalkuban, a paternalista viselkedési normákban vagy a gazdasági aktorok közötti viszonyt kifejező puha költségvetési korlátokban – találjuk meg.

A fentiek alapján érdemes újra átnézni Kornai „A szocialista rendszer” című könyvének két táblázatát:

A rendszerközi összehasonlítás – a vállalat rövid távú viselkedése

Fő vonás	A kapitalizmus versenyző magánvállalata a korlátozott verseny keretében	A klasszikus szocializmus állami vállalata
1. Érdekeltség	Elsősorban a nyereség növelése	Elsősorban a felsőbb szervek elismerése. Legfontosabb kritérium: az utasítások teljesítése.
2. Belépés és kilépés	A piacon dől el. Szabad belépés. Az üzleti kudarc kilépéshez vezet.	A bürokrácia dönt minden belépésről és kilépésről.
3. Költségvetési korlát	Kemény	Puha
4. Árérzékenység	Erős	Gyenge
5. Az ár meghatározása	A vállalat határozza meg az eladási árat. Az ár magasabb a határkölségnél.	Az árhatóság határozza meg az árat, de a vállalatnak van rá befolyása. Az ár és a határkölség viszonya esetleges.
6. Keresletre vonatkozó információ	A kereslet a vállalat számára bizonytalan	A kereslet a vállalat számára biztos
A termelő-eladó hipotézise	Nem számít névleges túlkeresletre. A eladott mennyiség függ saját erőfeszítésétől	Számít névleges túlkeresletre. Az eladott mennyiség nem függ saját erőfeszítésétől
7. Névleges túlkínálat	Az általa megszabott áron szeretne többet eladni, mint amennyit a vevő megvesz. Van névleges túlkínálat és névleges többletkapacitás	Az árhatóság által megszabott (jövőhagyott) áron nem szeretne többet eladni, mint amennyit saját termelési korlátjának tekint. Nincs névleges túlkínálat és névleges többletkapacitás
8. Inputok iránti kereslet	Korlátozott	Hajlamos az elszaladásra

A hiányszindróma – rendszerközi összehasonlítás

Összehasonlítási ismérv	Kapitalizmus	Klasszikus szocializmus
1. Piaci rezsim	Vevők piaca	Eladók piaca
2. Domináns eltérés a piaci egyensúlytól	Többlet	Hiány
3. Munkaerő-allokáció állapota	Munkaerőtöbblet	Munkaerőhiány
4. Effektív korlát	Keresletkorlátos rendszer	Erőforrás-korlátos rendszer (adminisztratív keret, kínálati korlát, fizikai inputkorlát)

Forrás: Kornai J.: A szocialista rendszer. HVG, Budapest, 1993. 290., 317. o.

„A szocialista rendszer”, Kornai János gondolatébresztő, hatalmas összefoglaló munkájának újbóli áttekintése három észrevételre ösztönöz.

Először az a nem jelentős kérdés vetődik fel, hogy szerencsés-e a sokak által „létező szocializmus”-nak hívott rendszert a szocializmus klasszikus rendszerének nevezni, ahogy ezt Kornai János teszi „A szocialista rendszer” című könyvében. A jelenségek lényeges elemeinek megértése nem kívánja-e meg a megkülönböztetést a marxi ideológia eszmerendszerének szocializmusa és Sztálin politikai döntései alapján a harmincas évektől kialakult és 1989-ig folyamatosan változó politikai és gazdasági rendszer között? Ha ez a megkülönböztetés fontos, akkor szükségessé teszi annak az ellentmondásnak az értelmezését, amivel a 30-as években a marxi gondolatokból kiinduló kommunista párt szembekerült, amikor észrevette, hogy a proletárdiktatúra és a termelőeszközöknek az államosítása nem teremtette meg a marxi értelemben vett társadalmi tulajdont és nem indította el a fejlődést a programként meghirdetett kommunizmus idealizált rendszere felé. Sőt, a sztálini diktatúra működőképességét csak az biztosította, hogy a központi államhatalom az ideológiai elvárásokkal ellentétben soha nem látott mértékben megerősítette önmagát, vállalva többek között a vállalatok és a vállalatok közti kapcsolatok közvetlen irányítását és az árak megállapításának feladatát, azaz Kornai szóhasználatával a bürokratikus és paternalista állam extrém formájának kialakítását.

Második észrevételemet azzal kezdem, hogy teljesen igazat adok Kornainak, amikor megállapítja, hogy a működő szocialista rendszer a hallatlanul nagy – a kapitalista országokban kialakult normákat lényegesen meghaladó – erőforrás-felhasználás ellenére sem tudta a növekedési ütem szempontjából a kapitalista országok átlagos eredményességét felülmúlni. Másrészt egyértelmű az is, hogy a „létező szocializmus”-ra a hiány jellemző, azaz a fogyasztói igények kielégítése lényegesen elmarad a kapitalizmus gyakorlatától. Végül tudomásul kell venni azt is azonban, hogy a „létező szocializmus”, ha eredményei el is maradtak a vezető ipari országok, valamint a távol-keleti kis tigrisekétől, 50, illetve 70 évig életképesnek bizonyult. Válaszra vár tehát az a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy ez a rendszer nem csak működőképes volt, hanem teljesítményei nem kevés – általában fejlődőnek nevezett – kapitalista országét felül is múlták. A Szovjetunió és Kelet-Európa eredményei mind az általános növekedés, mind a lakosság jólétének emelkedése szempontjából Afrika, Ázsia és Latin-Amerika sok nemzetgazdaságához képest jelentősek voltak. Természetesen sokféle választ tudunk már, és elég jól ismerjük a piacgazdaság sokféleségét is. Éppen ez indokolná, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok gazdaságának tudományos leírása ne csak a működő rendszer elégtelenségének elemzéséig jusson el, hanem vegyük jobban szemügyre a különböző fejlettségű gazdaságok növekedés szempontjából előnyös vagy hátrányos mechanizmusait is. Ez annál inkább indokolt, mert Kornaival egyetértésben magam is azt állítom, hogy naivitas a kapitalista piacgazdaság idealizálása. Ebből véleményem szerint az is következik, hogy együtt kell végiggondolni a kapitalista piacgazdaság fejlődési irányait, a központi tervezés megbukott szovjet és kelet-európai gyakorlatát, és az ezzel rokonítható, ugyancsak meggyengült francia-japán indikatív tervezés tapasztalatait, mert az összevetésből bizonyára hasznos ismeretek nyerhetők.

Végül a harmadik észrevétel: Kornai János sokrétű és nagyon alapos elemzése után is tisztázatlan marad az, hogy az évtizedekig működőképesnek, életképesnek bizonyult szovjet hatalom, a „létező szocializmus” miért omlott össze 1989-ben egyik napról a másikra, mindenki, de legalábbis az objektív elemzők legtöbbjé számára váratlanul.

3. RENDSZERVÁLTÁS

Térjünk át Kornai János – talán csak alkalmi – gazdaságpolitikai szerepvállalására, melynek kezdetét az „Indulatos röpirat” publikálásától, 1989-től számíthatjuk. E könyv utószavában a szerző következő vallomását olvashatjuk: „Az elmúlt évtizedekben azt tekintettem hivatásomnak, hogy a szocialista gazdaságot (a „létező szocializmust”) tanulmányozzam, annak működését próbáljam megérteni és megmagyarázni. A valóság megfigyelőjének és elemzőjének tekintettem magamat... Most ennek a röpiratnak a megfogalmazásával csupán egy rövid időre léptem ki abból a szerepkörből, amelyet önmagamnak kitűztem, és amelyet a továbbiakban is hivatásomnak fogok tekinteni. Azért váltok egy tanulmány erejéig szerepkört, mert egyedülálló a történelmi alkalom. Annyi évtized után először tűnik úgy: lesz olyan parlament és olyan kormány, amely elé bizalommal terjeszthetem elgondolásaimat, és ráadásul ez a jövődő parlament és kormány rettenetes nehézségek közepette fog hozzákezdeni munkájához. Ha tehát felgyült bennem valami mondanivaló, most van az a pillanat, amikor azt közölnöm kell.” („Indulatos röpirat” 121–122. o.)

Az „Útkeresés”, valamint a „Vergődés és remény” című könyveiben megjelent, eredetileg 1990 és 1996 között publikált 15 tanulmány hál’ Isten arról tanúskodik, hogy Kornai nemcsak rövid időre lépett ki az elemző, megfigyelő státusból, hanem – a magyar társadalom hasznára – az elemzést és a megfigyelést 1989 után közvetlenül összeköti a gazdaságpolitikai állásfoglalással.

E tanulmányok általános jellemzésére talán még túl korai az idő. Mégis egyértelműen megállapítható, hogy Kornai ezekben a műveiben is, mint a korábbiakban – elismerésre méltóan – új, jól értelmezhető és a helyzetet világosan jellemző fogalmakat vezetett be és definiált. Ilyen például a „transzformációs recesszió”, a „koraszülött jóléti állam”, a „halogató központi kormányzat”.

Kornai rendszerváltással kapcsolatos gazdaságpolitikai tanácsai általában összhangban vannak a világ vezető közgazdászainak, az ún. közgazdasági „mainstream”-nek a gondolataival. Legfontosabb javaslatai a következők: a magánszektor gyors fejlesztése, a koraszülött jóléti állam túiköltekezésének leépítése, az infláció megfékezése és a változások lehetőség szerint egyszerre történő bevezetésének racionalitása. Elemzései – érthetően – az általa bevezetett fogalmakhoz, így a „kínálatkorlátos gazdaság”-hoz, a „hiány” felszámolásához stb. kapcsolódnak. Kornai javaslataiban a privatizálás gyors végrehajtását nem tekintette elsődleges célnek, és hangoztatta a privatizációs bevételek növelésének fontosságát. Többek közt lassabb privatizációt javasolt, s e folyamat ellentmondásainak kezelésére a rendszerváltás időszakának elején átmenetileg meg kívánta erősíteni az állami tulajdonban maradó vállalatok bér- és importkiadásainak, valamint

beruházási tevékenységének központi ellenőrzését. Későbbi tanulmányaiban a hiánygazdaság felszámolását, a paternalista állam leépülését és a felelős állampolgári magatartás kialakítását elősegítő belső mechanizmusokra koncentrált. Eközben csak érintőlegesen foglalkozott a szovjet hatalom összeomlásával járó kedvezőtlen kísérőjelenségek egy részével és azok drámai gazdasági következményeivel. Egyrészt a szovjet hatalom összeomlása miatt fölszámolódott, izolált belső és KGST-piac ugyanis nemcsak a gazdasági verseny kibontakozásának pozitív hatásait váltotta ki, hanem azt is eredményezte, hogy a korábbi diktatórikus hatalom által teremtett és működtetett termelői és szolgáltatói kapacitások példátlan mértékben összeomlottak. Így a posztoszocialista gazdaságok teljesítménye általában, és ezen belül a piaci viszonyokhoz leginkább alkalmazkodni képes magyar termelő üzemek termelőképessége és foglalkoztatási potenciája összezsugorodott. Másrészt Kornai nem foglalkozott elmélyülten a rendszerváltásnak azzal az elkerülhetetlen következményével sem, hogy a korábbi diktatúrák helyébe lépő, társadalmi tradíció és tapasztalat hiányával küzdő kormányok szükségszerűen gyengék. Ennek következtében a válságos helyzetű gazdaságban az állami tulajdont nem tudják még a kádári rendszer színvonalán sem működtetni. Továbbá a gazdasági helyzet által diktált szükséges és merész pénzügyi szabályozási feladatok előkészítésére sincsenek megfelelően felkészülve, és gyenge - tradíció nélküli - társadalmi kapcsolataik következtében kevés lehetőségük van a társadalom számára átmeneti veszteségekkel járó, de a fejlődés megalapozásához nélkülözhetetlen intézkedések konszenzusos kialakítására. Így a kemény keresleti korlátok kialakulásának késedelme és a termelési struktúra radikális átalakítására irányuló, nyereségérdekeltségen nyugvó kényszer erőteljes megjelenésének hiánya nem véletlen hiba, hanem a rendszerváltás történelmi folyamatának olyan, lényegében elkerülhetetlen következménye, amelyre Kornai János jogosan hívja fel a figyelmet, de amelyet erős és bátor kormányintézkedésekkel is csak mérsékelni lehetett volna.

Tanácsai - még a vitára okot adók is - logikusak, és az adott történelmi szituációban megszívlelésre érdemesek voltak. Azzal vitázom csupán, hogy a posztkommunista átalakítás során az új politikai demokratikus elit ki tud-e alakítani olyan egységes és erős hatalmat, amellyel a privatizációs ütemet a Kornai által megkívánt ésszerűség szerint alakítja ki, miközben az állami vállalatok bér- és importköltségeit az ugyancsak Kornai által megfogalmazott követelmények szerint ellenőrzi. További kérdés, hogy indokolta-e a rendszerváltás során újonnan keletkező magántulajdontól elvárni (ahogy ezt Kornai János teszi), hogy a tulajdonosok és a menedzserek majd a piacgazdaságról szóló tankönyvekben megfogalmazott hozadék-, illetve profitorientált racionalitást követik és lényegét tekintve elutasítják az ügyeskedésből származó előnyöket. Továbbá kérdéses számomra az is, hogy a tradíciók hiányával küzdő, négyéves választási ciklusoknak kitett pártok által alakított kormányok milyen mértékben lehetnek képesek megfelelni a Kornai által megfogalmazott, erőre és bátorságra vonatkozó követelményeknek.

A rendszerváltással kapcsolatos kérdések bonyolultságát, a kérdésekre adott lehetséges válaszok ellentmondásosságát jól mutatja a *Vaclav Klaus* és *Dusan Triska* cseh közgazdászok - egyébként a cseh átalakulás sikeres kormányfőjének és egyik közeli munkatársának - tollából származó Kornai Jánost ért, tudomásom szerint legerőtel-

jesebb bírálat [Klaus-Triska (1994)]. A cseh szerzők először azért bírálják Kornait, mert a létező szocializmust működőképesnek írta le, ezt követően haragjukat a magyar szocialista gazdaság reformja iránt Nyugaton kialakult szimpátia mérséklése érdekében is Kornaira öntik, majd megvádolják, hogy Kornai a graduális – lépésről-lépésre történő – rendszerváltás híve. Ez utóbbi gondolatot összekapcsolják kritikai megjegyzéseikkel, amelyeket Kornai elemzéséről alakítottak ki, amelyben ő a kapitalizmust leíró általános egyensúlyelméletet bírálta. Klaus és Triska kritikája azért is igaztalan, mert egyrészt Kornainál senki sem fogalmazott keményebben a szocialista rendszerben végrehajtott reformoktól várható sikerek korlátozottságáról, másrészt világos az is, hogy Kornai egyértelműen a gyors és az „egyszerre” történő posztkommunista átalakulás híve. Kornai ugyanis csak a privatizáció ütemét illetően követelt 1989-ben gradualizmust, összekötve ezt az átmenetileg állami tulajdonú vállalatok már említett erős központi ellenőrzésének követelményével. Végül még nehezebbé teszi a kritika megértését és a bíráló gondolatok követését az is, hogy ismereteim szerint Vaclav Klaus az a közép-kelet-európai politikus, aki a gyakorlatban – minden bizonnyal spon-tánul – leginkább követte Kornai tanácsait. Egyrészt a piaci rend változtatását, a kemény költségvetési korlátok megteremtését, a belső piac izolációjának felszámolását hirtelen, egy lépésben hajtotta végre. Másrészt a nem kis állami befolyással működő bankok segítségével alakította ki az ún. voucher-es cseh privatizációt. Miközben meg-óvta a vállalati struktúrákat, a vállalatok költségeit, s ezen belül elsősorban bér-gaz-dálkodását hosszú időn át erőteljes állami kontroll alatt tartotta. A vállalati csődök ki-alakulását pedig késleltette a csődtörvény elfogadásának halogatásával. A nyugati szemlélők részéről korábban nagy elismerést kiváltó cseh megoldás véleményem sze-rint közel áll Kornai János korai javaslataihoz.

4. KÖZGAZDASÁGELMÉLET

Kornai János életművének ismertetését az „Anti Equilibrium” gondolatainak felidézésé-vel fejezem be. A tiszta közgazdaságtani elmélet szempontjából kétségtelenül ez Kornai János legmerészebb próbálkozása. Bámulatos eredmény, hogy Kornainak sikerült a több mint két évszázada építkező közgazdaság-tudomány tevékenységének egészét a kor tár-sadalomtudományában kialakult gondolataival viaskodva új fogalmakkal jellemezni. Ki-induló állítása az, hogy a közgazdaság-tudomány eddig mindössze egyetlen iskolát ho-zott össze, amely a gazdasági rendszerelmélet nézőpontjából írja le a gazdaságot, mégpe-dig formalizált modell segítségével. Ez a gondolatrendszer a Walras nyomán kialakult ún. általános egyensúlyelmélet („General Equilibrium Theory”). Kornai azonban olyan reáleméletet keres, amellyel a gazdaság tényleges működését lehet jól értelmezhetően leírni, modellezni és előre jelezni. Megfogalmazása szerint:

- „Logikai matematikai tudományokban az elmélet: axiómákból logikailag hibátlanul származtatható tétel vagy együttes.

- A reáltudományokban az elmélet: a valóság változói közötti lényeges összefüggéssel rendszeres leírása; kizárólag olyan tételek, megállapítások, amelyeket a valóságnak nem

ellentmondó feltevésekből vezettek le, s maguk is a valóságot közvetlenül vagy közvetve, többé-kevésbé pontos közelítéssel tükrözik." („Anti-Equilibrium” 29. o.)

Való igaz, hogy a közgazdászok annak érdekében, hogy egyértelmű és döntéseméleti szempontból is használható modellekhez jussanak, gyakran kénytelenek a bonyolult világ, s ezen belül a társadalom tárgyyszerű leírása helyett absztrahálni. Az pedig, hogy az absztrakció mikor válik a Kornai által valóságidegennek nevezett és csak a gondolat-kísérletekben megengedhető feltételezéssé, véleményem szerint a jövőben sem lesz könnyen definiálható.

Az, hogy nem tudjuk mikor válik az eddig vitathatatlannal nagy eredményeket felmutató közgazdaságtudomány, illetve válik-e egyáltalán a Kornai által megfogalmazott követelményeknek megfelelő reáltudománnyá, nem csökkenti a szerző érdemét, aki az „Anti-Equilibrium”-ban – a közgazdaság-tudomány legjelentősebb képviselőinek véleménye szerint is – alkotó bátorsággal nyúlt hozzá a közgazdaság-tudomány legsúlyosabb problémáihoz és a neo-keynesi szintézis krízisének időszakában kísérletet tett arra, hogy megtaláljuk a tudomány továbbfejlődésének útját.

Az „Anti-Equilibrium”-ban megfogalmazott helyzetértékelés lényegében ugyanis úgy fogható fel, mint egy mozgósító felszólítás a világ közgazdaszai számára, hogy az általános egyensúlyelmélet – Kornai szerint gondolat-kísérletnek minősíthető – eredményeiből és a reáltudomány felé vezető számos további tudományos kezdeményezésből egy egységes, minden eddigit meghaladó közgazdaság-tudományt teremtsenek. Ez az igény akkor is jogos, ha sejtjük: a bonyolult társadalmi viszonyoktól átszőtt gazdaság tudományos leírásában valószínűleg sosem lehet a természettudományokéhoz hasonló szigorral ellenőrizhető tételeket felállítani.

* * *

Záró akkordként csupán két szerény gondolat kimondása marad. Nagy tisztelettel nézek Kornai János több mint négy évtizedes alkotói tevékenységére, melynek minden pillanatát – szemben ülve a fehér papírossal – hatékonyan kihasználta. A történelmi változások objektív feltételeihez alkalmazkodva elhivatottan végezte a maga választotta feladatot: a társadalom, a gazdaság bonyolult belső rendszerének tudományos feltárását. Biztos, hogy tevékenysége eredményeképpen a világ jobban megismerte önmagát, ezen belül a létező szocializmust, és ez azt is eredményezte, hogy a társadalom növelte esélyeit saját életfeltételeinek javítására.

Öt és fél évtizeden keresztül egymásról tudva éltük meg a társadalom viharait. Merem remélni, hogy nézeteink és állásfoglalásaink módosulását, sőt gyümölcsöző vitáinkat ő is egy kimondatlan szövetség jelének tekintette. E szövetségben bízva avval a madáchi gondolatra hivatkozó jókívánsággal zárom soraimat, hogy János „küzdj és bízva bízzál”; e kötet minden szerzője nevében is kívánom, hogy az általad mindig nagyon magasra tett mérce a továbbiakban is csak fokozza alkotóerődöt.

HIVATKOZÁSOK

- Dorfman R.–Samuelson P. A.–Solow R. M.* (1958): Linear programming and Economic Analysis. New York, McGraw Hill.
- Friss István* (1957): Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről. MSZMP KB Politikai Akadémiája, Bp., Kossuth Kiadó.
- Hayek F. A.* (1935): Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, in: *Collectivist Economic Planning*, ed. by F. A. Hayek. London.
- Klaus, V.–Triska, D.* (1994): Kornai János és a poszt szocialista átalakulás. *BUKSZ*, 1994. 480–483. o.
- Lange, O.* (1959): *Economia Polityczna*. Vol. I. Warsaw, Wyawnitczwo Naukowe.
- Mises, L. von* (1920): Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, in: *Communist Economic Planning*. (szerk.) *F. A. Hayek*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Sík György* (1966): A tervezés tudományos színvonalának és a gazdaságirányítás reformjának kapcsolata. *Közgazdasági Szemle*, 4. szám, 405–416. o.